

H. NÉMETH ISTVÁN

VÁROSOK, VÁROSPOLITIKA
A 17. SZÁZAD ELEJI MAGYARORSZÁGON
TENDENCIÁK ÉS KÖVETKEZMÉNYEIK

A 17. század első negyede a Habsburg Monarchia, illetve egész Európa számára fordulópontot jelentett, és nem csupán a politikatörténet, hanem az államigazgatás vagy a rekatolizáció kérdéskörében is. Ezek a tényezők ugyanis (főként a közigazgatás és a rekatolizáció) maguk is szoros összefüggésben lévén, a várospolitikai terén is számtalan fordulatot okoztak. Olyan változásokról van szó, amelyek végül meghatározták a 17. század egészének várospolitikai vonulatát, éppen ezért tanulmányomban elsősorban ezekre a kérdésekre szeretném a fő figyelmet fordítani.

A változások fő tárgyai a következők: a vallási viszonyok megváltozása, a városok finansiális helyzetének romlása, ezzel összefüggésben az állami adóterhek növekedése, illetve a városi önkormányzatokba történő beavatkozás. E tényezők az állam számára egyre több területet hagytak arra, hogy a városi ügyekben közvetlenebbül szóljon bele, így összességében előrevetítették a 17. század utolsó harmadának nagy várospolitikai fordulatát. A változások mögött az állam kezdődő központosuló tendenciái állnak. A kora újkor egyik alapvető jelensége volt az állam megerősödése, az államigazgatás hatáskörének kiterjesztése.¹ Háttérben (részben) a kora újkori hadsereg finanszírozásának kérdései álltak, ami épp ekkor vált egyre sürgetőbbé. A 17. század első negyedében elkezdődött nagy európai háború megkövetelte, hogy az összes európai állam, amely részt vett az összecsapásban, koncentrált és állandó igazgatást építsen ki annak érdekében, hogy az állandóan fenntartott katonaságot el lehessen látni és finanszírozni. Az a hadigazgatási, külpolitikai és

¹ Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700). Hrsg.: Ronald G. Asch–Heinz Duchhardt. Köln–Weimar–Wien, 1996; Ronald G. Asch: Kriegsfinanzierung, Staatsbildung und ständische Ordnung im Westeuropa im 17. und 18. Jahrhundert. Historisches Zeitschrift 268. (1999) 635–671.; Nicholas Henshall: The Myth of Absolutism. Change and Continuity in Early Modern European Monarchy. London, 1992; Gerd Heinrich: Staatsaufsicht und Stadtfreiheit in Brandenburg–Preußen unter dem Absolutismus (1660–1806). In: Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert. Hrsg.: Rausch, Wilhelm.. Linz (Donau), 1981. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 5.) 155–172.; Alwin Hanschmidt: Zur Armenpolizei und Armenversorgung in der Stadt Münster im 17. Jahrhundert. In: Städtisches Gesundheits- und Fürsorgewesen vor 1800. Hrsg.: Peter Johaneck. (Städteforschung A 50). Köln, 2000. 225–241.

pénzügyigazgatási gyakorlat, amit a Habsburg Monarchia az oszmán veszély miatt a 16. század közepétől kiépített, az európai államokban ekkor alakult ki. Az állam által fenntartott katonaság és államapparátus miatt azonban még inkább szükség volt azokra a pénzügyi intézkedésekre, amelyekkel az egyre nagyobb költségekkel járó háborúkat, illetve az emiatt mind kiépítettebb államigazgatást finanszírozni lehetett. A pénzügyi terhek növekedését még nem ismerjük pontosan, de a katonai kiadásokra már készültek számítások. Eszerint a 17. század elsejétől a közepétől az előző korszak háromszorosára, a 18. század első harmadáig a költségek közel kilencszeresére nőttek!² A gazdaságtörténet ezt a jelenséget a fiskális állam (Fiscal State) meghatározással fejezi ki, ami jól rámutat az okok és a megoldások közötti tisztán gazdasági, pénzügyi viszonyra. Ezek a jelenségek hatottak az uralkodó fennhatósága alatt álló városokra is.³

A városok rendi alapokon álló önkormányzata e jelenségek következtében fontos változásokon ment keresztül. Miután a városok a rendi Európa szinte összes államában az uralkodótól sokkal inkább függő helyzetben voltak, mint a többi rend – ez talán abból fakadt, hogy rendiségük is később alakult ki –, ezért ezek az intézkedések eleinte őket érintették leginkább. A Német-római Birodalom tartományi városai kapcsán a szakirodalom a 17. századot tekintve kifejezetten azok állami bürokratizálásáról, a városok állami közigazgatásba történő betagozódásáról, kissé szélsőségesen fogalmazva, a városok „államosításáról” beszél. A Francia Királyság városaiban pedig a 17. századra a városi vezetők már leginkább az államigazgatás résztvevőiként, és nem a városok szabadon választott tisztségviselőiként jelentek meg. A lezajlott államigazgatási és várospolitikai változások következményeként tehát az addig zárt városi lét az 18. századra megszűnt, és helyét átadta a modern államba tagolt, ámde robbanásszerűen fejlődő városoknak.⁴ A

---

² Michael Hochedlinger: „Onus militare“. Zum Problem der Kriegsfinanzierung in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie 1500–1750. In: *Kriegführung und Staatsfinanzen: die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreissigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740*. Hrsg.: Peter Rauscher. Münster, 2010. 81–136.

³ The rise of the fiscal state in Europe c. 1200–1815, 1. publ. Ed.: Richard Bonney. Oxford, 1999; *t Hart, Marjolein C.*: The making of a bourgeois state. War, politics and finance during the Dutch revolt. Manchester, 1993; *O’ Brien, Patrick K.–Hunt, Philip A.*: The Rise of a Fiscal State in England, 1485–1815. *Historical Research* 66. (1993:160) 129–176.; *La fiscalità nell’economia europea secc. XIII–XVIII: Atti della „Trentanovesima settimana di studi“*, 22–26 aprile 2007. Ed.: Simonetta Cavaciocchi. Firenze, 2008.

⁴ *Klaus Gerteis*: Die deutschen Städte in der frühen Neuzeit. Zur Vorgeschichte der „bürgerlichen Welt“. Darmstadt, 1986. 73–80.; *Nicolas Rügge*. Im Dienst von Stadt und Staat. Der Rat der Stadt Herford und die preußische Zentralverwaltung im 18. Jahrhundert. Göttin-

Habsburg Monarchiában a tartományok többségében a városok hasonló várospolitikai szituációban találták magukat: az állam a 17. század első negyedétől folyamatosan ellenőrizte a városok működését és gazdálkodását, egyben új, katolikus városvezető elit kialakítását célozta meg. A Habsburg tartományok többségében az első intézkedések az 1624. évhez köthetők, amikor Alsó- és Felső-Ausztriában, továbbá a Cseh és Morva Királyságok városaiban elrendelték, hogy a városi tisztújításokat uralkodói biztosok jelenjenek meg, akik előtt és irányításával kellett végrehajtani a városokban szokásos választásokat. A biztosok egyik fontos feladat volt a katolikus elit kialakítása, de egyben a városok teherbíró képességének felmérése, és lehetőség szerinti javítása.⁵ Tanulmányunkban e tényező magyarországi jellemzőit mutatjuk be elsőként.

---

gen, 2000; *Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800*. Ed.: Charles Tilly–Wim Blockmans. Boulder, Coloua, 1994; *Alexander Cowan*: Urban Europe 1500–1700, 1. publ. London, 1998; *Le pouvoir central et les villes en Europe du XVe siècle aux débuts de la révolution industrielle*. Actes du colloque de la Commission internationale pour l'histoire des villes au Danemark, Copenhague 1976. Ed.: Thomas Riis–Poul Strømstad. Copenhague, 1978; *Christopher R. Friedrichs*: Urban Politics in Early Modern Europe. London, 2000; *Gary B. Nash*: The Transformation of Urban Politics, 1700–1765. *The Journal of American History* 40. (1973) 605–632.; *Roland Mousnier*: Les institutions de la France sous la monarchie absolue. Societe et Etat. t. 2. Les organes de l'Etat et la société. Paris, 1974; *Mathieu Marraud*: De la ville à l'État, la bourgeoisie parisienne, XVIIe–XVIIIe siècle. Paris, 2009; *Giorgio Chittolini*: Städte und Regionalstaaten in Mittel- und Oberitalien zwischen spätem Mittelalter und früher Neuzeit. In: *Res Publica. Bürgerschaft in Stadt und Staat*. Tagung der Vereinigung für Verfassungsgeschichte in Hofgeismar am 30./31. März 1987. Berlin, 1988. (Der Staat Beiheft 8.) 179–200.; *Otto Brunner*: Souveränitätsproblem und Sozialstruktur in den deutschen Reichsstädten der früheren Neuzeit. *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 50. (1953) 329–360.; *Thomas A. Brady*: *Turning Swiss. Cities and Empire, 1450–1550*. Cambridge [Cambridgeshire]–New York, 1985; *Gemeinde und Staat im Alten Europa*. Hrsg.: Peter Blickle–Rosi Fuhrmann–Andreas Würzler. München, 1998; *Urban Elections and Decision-Making in Early Modern Europe, 1500–1800*. Ed.: Rudolf Schlögl–Jan Marco Sawilla. Cambridge, 2009.

⁵ *Otto Brunner*: Städtische Selbstregierung und neuzeitlicher Verwaltungsstaat in Österreich. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 6. (1955) 221–249.; *Martin Scheutz*: Kammergut und/oder eigener Stand? Landesfürstliche Städte/Märkte und der „Zugriff“ der Gegenreformation. In: *Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*. Hrsg.: Rudolf Leeb–Susanne Claudine Pils–Thomas Winkelbauer. Wien, 2006. (Veröffentlichungen Des Instituts Für Österreichische Geschichtsforschung 47.) 309–337.; *Martin Scheutz*: Compromise and Shake Hands. The Town Council, Authority and Urban Stability in Eighteenth-century Austrian Small Towns. *Urban History* 34. (2006) 51–63. A cseh királyság várospolitikájára lásd: *Josef Janáček*: Die Städte in den böhmischen Ländern im 16. Jahrhundert. In: *Die Stadt an der Schwelle zur Neuzeit*. Hrsg.: Wilhelm Rausch. Linz (Donau), 1980. 293–309.; *Jaroslav Pánek*: Města v politickém systému předbělohorského českého státu. In: *Česká města v 16.–*

A magyarországi várospolitika tendenciái azonosak voltak a Habsburg Monarchiában, tágabb értelemben véve az Európában megismert folyamatokkal. A más tartományokban bevezetésre került intézkedések azonban a magyarországi városokban fáziskéséssel, nem egyszerre, egy egységes politikai berendezkedés sémáját mutatva jelentek meg. Ennek okai a Magyar Királyságnak a monarchián belül elfoglalt politikai helyzetében keresendők. A Magyar Királyság ugyanis annak ellenére, hogy az ország a Habsburg Monarchia katonai és pénzügyi szempontból kétségkívül erősen központosított részévé vált, mégis megmaradt befolyásos és népes politikai elittel rendelkező rendi monarchiának is. A mohácsi ütközetet (1526) követően ugyanis mindkét fél felismerte, hogy a monarchia és a Magyar Királyság megvédelmezése érdekében kétoldalú kompromisszumokra kényszerülnek. Ennek következtében a magyar rendek politikai ereje az országon belül jóval erősebb maradt, mint a Habsburg Monarchia többi tartományának rendjei. Emiatt a magyarországi rendi önkormányzatok (vármegyék és szabad királyi városok) egyre szilárdabbá válva látták el feladataikat, ahogy a rendek kezében maradt a belpolitikai élet és az igazságszolgáltatás teljes körű irányítása is. A Magyar Királyság így a Habsburg Monarchián belül a legönállóbb és legerősebb rendiséggel bíró állam maradt.⁶

E politikai szituációban élhettek jogaikkal, fejthették ki politikai érdekérvényesítő tevékenységüket azok a települések, amelyek az ún. szabad királyi városok közé tartoztak. E városok teljesen önálló, a királyi hatalomtól független önkormányzati jogokkal rendelkeztek már a 15. századtól.⁷ Ennek ellenére a szabad királyi városok ekkor még csak bizonyos fokú rendi jogokkal rendelkeztek, és e rendi jogokkal nem élhettek a nemességgel egyenlő

---

18. století. Ed.: Jaroslav Pánek. Praha, 1991. 15–39.; *Jiří Mikulec*: Praga w okresie kontrreformacji i władzy absolutnej (1620–1740). In: Kraków i Praga dwie stolice Europy Srodkowej. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 1–2 czerwca 2000. Ed.: Marek Purchla. Kraków, 2002. 77–87.; *Tomáš Sterneček*: Obnovování českobudějovické městské rady za třicetileté války. Jihočeský Sborník Historický 74. (2005) 104–150.

⁶ *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp., 2010. 414.

⁷ *Szűcs Jenő*: Das Städtewesen in Ungarn im XV–XVII. Jh. In: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie, 1450–1650. Szerk.: Székely György–Fügedi Erik. Bp., 1963. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 53.) 97–164.; *Kubinyi András*: Der ungarische König und seine Städte im 14. und am Beginn des 15. Jahrhunderts. In: Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Entwicklungen und Funktionen. Hrsg.: Wilhelm Rausch. Linz (Donau), 1974. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 2.) 193–220.

mértékben.⁸ Általánosságban kijelenthető, hogy a városok a középkori Magyar Királyság bukásával kialakult kompromisszumnak köszönhetően szereztek meg összes rendi jogosítványukat. A rendek között sosem vitatott, de igen háttérbeszorított helyet foglalhattak el.⁹ A 16. században az uralkodó a szabad királyi városok életébe csak akkor avatkozott bele, amikor annak igen fontos katonai vagy közigazgatási oka volt. Egyes városokban (Kassa, Varsád) jelentős helyőrségek jöttek létre. Itt a katonai igazgatás alapjait kellett létrehozni, ami nagyon sok területen (közigazgatás, városi házak és haszonvételek feletti joghatóság kérdése, a katonaság alá tartozó népesség feletti bíraskodási jog gyakorlása stb.) sértette a városi önkormányzatok jogait.¹⁰ Más városokban (Pozsony, Kassa, Besztercebánya, Körmöcbánya) közigazgatási központok jöttek létre, amelyek a katonasághoz hasonlóan az addig viszonylag zárt városi társadalom mellett újabb kiváltságolt csoportokat vonzott a város falai közé.¹¹ Mindemmellett a központi hivatalok az országgyűlések által nyújtott lehetőségeket kihasználva megszabták a hadiadó összegét, melyet igyekeztek maradéktalanul behajtani. Ezen túl a szabad királyi város

⁸ *Kubinyi András*: Rendelkeztek-e országrendiséggel a magyar királyi szabad városok a középkorban? In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk.: Mayer László–Tilcsik György. Szombathely, 2003. 55–70.

⁹ *H. Németh István*: Várospolitikai és gazdaságpolitikai a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség. Bp., 2004.

¹⁰ *Gecsényi Lajos*: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváró megjelenése). In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Szerk.: E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Bp., 1991. 145–158.; *H. Németh István*: Kassai polgárok és katonák a 16. században. A hadsereg beköltözésével járó társadalmi és közigazgatási jelenségek a felső-magyarországi városok életében a Mohácsot követő évtizedek során. Levéltári Közlemények 68. (1997) 143–197.; *Németh I.*: Várospolitikai i. m. I. köt. 280–334.; *H. Németh István*: A beszállásolások rendszere és hatásai a XVI–XVII. századi Magyar Királyság szabad királyi városaiban. Hadtörténelmi Közlemények 122. (2009) 281–320.

¹¹ Az európai tendenciákról lásd: *Friedrichs, Ch. R.*: Urban Politics i. m. A magyarországi jelenségre: *H. Németh István*: Špachta v mestách – Prírodný proces alebo negatívny jav? In: Forum historiae 4. (2010) 2.

http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2008/texty_2_2008/nemeth.pdf Pozsony: *Frederik Federmayer*. Rody starého Prešporka. Genealogický rozbor obyvateľstva a topografia mesta podľa súpisu z roku 1624. Bratislava, 1999; *Frederik Federmayer*. Špachta uhorskej metropoly v pomoháčskom období. (Archontologicko–genealogický náčrt problematiky.) In: Forum historiae 4. (2010) 2.

http://www.forumhistoriae.sk/main/texty_2_2010/federmayer.pdf; *Frederik Federmayer*. Gašpar Partinger (+1630). Osudy a kariéra kráľovského úradníka na prelome 16. a 17. storočia. In: Ján Jessenius. Slováci na panovníckych dvoroch. Zborník prác z interdisciplinárnej konferencie, ktorá sa konala 13.–14. septembra 2011 v Martine. Ed.: Agáta Klimeková–Eva Augustinová. Martin, 2012. 220–236.

ok rendi önállóságukat minden tekintetben megtartották és élvezhették a rendiséggel járó önkormányzati jogukat.

A 17. századtól ez a nyugalmi állapot gyökeresen megváltozott. A várospolitikai folyamatok hazai előzményei, példa nélküli lépései voltak az 1603-ban és 1613-ban lefolytatott kamarai vizsgálatok. E vizsgálatok mutatnak rá arra az igényre, amelyek a bécsi kormányiszervek magyarországi várospolitikájának fő kérdéseit, törekvéseit bemutatják számunkra. A vizsgálatok azokat a területeket érintették, amelyek később a monarchia törzstartományaiban a 17. század első negyedétől kerültek állami felügyelet alá. Az elsődleges kérdések a városi gazdálkodás területét tekintették át. A vizsgáló biztosok számára előírt pontok között nagy számban szerepeltek azok az utasítások, amelyek a városok gazdálkodásának teljes felülvizsgálatát, a városok gazdálkodásának áttekintését és a gazdálkodási ágak hatékonyságának megnövelését célozták. E tekintetben általános tényező volt, hogy a városi tisztviselők által használt bevételeket szigorúan felül kívánták vizsgálni, és az ilyen lehetőségeket a lehetőségek szerint a legkisebbre kívánták csökkenteni. A fő cél mindkét esetben a bevételek növelése volt. Ehhez kapcsolódik a következő két terület, mivel mindkettő érintőlegesen a városok gazdálkodását is érintette. A biztosoknak mindkét esetben felül kellett vizsgálni a városi középületeket, és főként azt ellenőrizni, vajon a megadott adómentességeket valóban az erődítésekre és középületekre fordítják-e. Ezzel az intézkedéssel a 16. században igen gyakori adómentességeket akarták elkerülni, amikor jellemzően a városok erődítéseinek javítása, vagy egy esetleges tűzvész esetén a falak helyreállítása volt a megfelelő indok arra, hogy a kiszabott adókat a városban tartsák. A tanács ellenőrzésének gondolata és a szakszerűség összekapcsolása is ekkor jelent meg először az állam és a városok kapcsolatában. A biztosoknak a városi önkormányzatok kardinális kérdésében kellett eljárnia. A városi polgárok által minden külső befolyástól mentesen választott testületek működését kellett ugyanis a királyi biztosnak megítélnie és megvizsgálni, vajon a testületek működésük során elég szakszerűen jártak-e el, a tanács tagjai között milyen visszaélések lehetségesek. Az utolsó szempont már a rekatolizáció céljait is szolgálta. Az állam és a rendek közötti erőviszonyok átrendeződésének egyik alapvető eszközét az egyfelekezeti állam létrehozása jelentette. A városok tekintetében ekkor még csak a felmérés, a beavatkozás indokainak feltárása volt a cél. A kirendelt biztosoknak ugyanis ellenőrizniük kellett, hogy a tanács összetétele tükrözi-e a városok vallási összetételét, illetve elegendő katolikust választanak-e a tanácsba. A katolikusok esetében kiemelten vizsgálni kellett, hogyan tudják vallásukat gyakorolni, a templomok milyen

állapotban vannak, és a hozzájuk tartozó birtokokat megfelelő módon hasznosítják-e.¹²

Jól látható, hogy a kivizsgálható kérdéskörök valóban azokra a területekre koncentrálnak, amelyeket a változások fő terrénumaiként soroltunk fel. Az 1622. évi országgyűlés időszaka a Magyar Királyság városaiban e törekvések kezdeti állomásaként, a változásokat inspiráló politikai események korszakaként, az országgyűlés egyben a kezdeti lépéseket követő elégedetlenség ideiglenes lezárásaként is értékelhető. A városok irányába mintegy évtizeddel az 1622. évi soproni országgyűlést megelőzően a vizsgálat fő szempontjai között szereplő igények már ekkor megvalósulni látszottak. Ezek közül az első és legfontosabb a városok adóterhelésének intenzívebbé tétele volt. Ez részben a városokra rótt adók mennyiségének növelésével, részben állandóvá tételével járt. Már II. Mátyás uralkodásának utolsó éveiben szembesülhetünk ezzel a jelenséggel, de valódi csúcspontját II. és III. Ferdinánd uralkodásának időszakában figyelhetjük meg. A harmincéves háború éveitől a városok adóterhei ugyanis a korábbinál jóval nagyobbak lettek. A városok adóterhelése a tizenötéves háború idején nőtt meg, amikor az adóterhek a szokásosnál is magasabbak lettek, és mivel szinte minden évben összehívtak országgyűlést, ezért a hadiadó állandó teherré vált. A háborút követően a városok adóterhei nem csökkentek, sőt a városok taxáját ugyan nem látványos emelésekkel, csupán ezer forintokkal, de állandóan növelték.

A bécsi kormányzat törekvése, hogy a magyarországi városokat is állandóbb adófizetésre fogja, a 17. század első évtizedében a szabad királyi városok konzultatív adópolitikájához vezetett, amire korábban nem volt példa.¹³ Közös fellépésüket az is sürgette, hogy az Udvari Kamara az országgyűlésektől független adóztatás első megnyilvánulásaként 1612-ben az előző évihez hasonló összegű, de a rendek által meg nem szavazott taxát követelt. Ez az a veszéllyel fenyegetett, hogy „*az a gyakorlat jön szokásba, hogy ezután a taxa állandó éves és rendes adóvá válik [...]*.” Annak ellenére, hogy a városok valóban mindent megtettek annak érdekében, hogy adózásuk a régi módon történjen, ezekben az években még az sem volt könnyű dolog, hogy a városok közösen a kancellártól audienciát nyerjenek. 1613-ban a soproni és a pozsonyi kö^{teket} közös ajándékainak köszönhetően tudták a városok küldöttei a kancell-

¹² *Felbő Ibojya*: A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. Levéltári Közlemények 24. (1946) 209–267., 225–229.; *Németh I.*: Várospolitikai i. m. I. köt. 480–495.

¹³ *H. Németh István*: A szabad királyi városok egységes fellépéséről a kora-újkorban (16–17. század). Soproni Szemle 56. (2002) 210–238.

lárnak előadni e tárgyban sérelmeiket.¹⁴ A helyzeten a szabad királyi városok együttes fellépése és negyedik rendként való közös tiltakozásuk sem javított, és a következő országgyűléseken is két évre rótták ki a taxát.

A városoktól beszedett jövedelmek növelését szolgálták a már idézett kamarai felmérések is. Ezek eredményeként a hátralékok behajtására szigorú intézkedések történhettek. Azon felül ugyanis, hogy a városi adókhöz, mint felségjövedelemhez az uralkodó közvetlenebbül hozzáférhetett, az adóbehajtás közvetlen kamarai felügyelete a behajtás hatékonyságát jócskán megnövelte. 1613-ban a magyarországi kamarák a vármegyéktől és a városoktól közel azonos összeget szedtek be, jóllehet a vármegyékre kirótt összeg a városi adók többszöröse volt. A következő években hasonló tendenciával találkozunk, ugyanis 1618-ban a városok adókedvezményeit részben eltörölték, részben adójuk összege a korábbinál nagyobb ütemben emelkedett, amit nem egy, hanem két évre vetettek ki. A városok állandó adózása végett fellevenítették a kamarahaszna adó évenkénti kivetését, valamint a hátralékok szigorú behajtására olyan rendszabályokat hoztak, miszerint a háromszorosát kellett beszedni, ha a városok nem fizettek.¹⁵

A hadiadó (taxa) mennyisége – az összes szabad királyi várost számítva – a 16. században kivetésenként a 25 000 forintos átlagot nagyjából tartotta, nagy pénzhiány esetében azonban elérhette akár a 65 000 forintot is. A 16. század közepétől állandósuló adó és katonai terhek a magyarországi szabad királyi városokat nem terheltek meg olyan mértékben, hogy nagy nehézségekről beszélhetnénk. Az adókat általában ki tudták fizetni, sőt: az állandósuló háborús helyzetben nagy hitelekkel nyújtottak a kamaráknak, részben készpénzben, részben a leszállított élelmiszerben és hadiáruban. Adófizetőképességüket jól mutatja, hogy a városok által befizetett adó összege megközelítette a vármegyékből beszedett adókét. A hosszú háború évenkénti adókivétési idején sem fedezhetünk fel a legtöbb város esetében túlzott hátralékokat. Egyedül Körös és Kapronca városok esetében szembesülünk olyan jelenséggel, amely később az összes szabad királyi városra jellemzővé fog válni: a két városka a háború ideje alatt nem tudott semmilyen adót kifizetni. E két esettel együtt is a Magyar Kamara alá tartozó városok esetében a hátralék (összesen 16 359 magyar forint [m.fl.]) nem érte el a kirótt adómennyiség 8%-át. A háború idején még az sem volt ritka, hogy a kamarák adósodtak el a városoknál (e kölcsönök nélkül sok esetben a kamarák fizetéseképtelenné

---

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára (= MNL GyMSM SL), Sopron Város Levéltára (= SVL) Oert. Lad. X et K Fasc. III. No. 146. Pozsony, 1613. április 6. Mathias Kramer jelentése.

¹⁵ *Németh I.*: Várospolitikai i. m. I. köt. 245–257.

váltak volna), amit a városok több évi adóiból és más kamarai jövedelmek átadásával törlesztettek. A Magyar Királyság szabad királyi városainak terhelhetőségét jól mutatja, hogy a tizenöt éves háború ideje alatt összesen 350 309 rajnai forint (r.fl.) taxát róttak ki rájuk. Az állandó hadi kiadások (katonaállítás, szállítási kötelezettség stb.) városonként további, akár több ezer forintot jelentettek. A szabad királyi városok teherbírásának reális megítélése szempontjából mindenképpen figyelemre méltó, hogy ezek az óriási kiadások csupán a 16. századot záró hosszú háborútól kezdve okoztak finansiális problémákat.¹⁶

A 17. század elejétől a városi adóterhek gyakoribbá és nagyobbakká váltak. Az adó összegét a háború ideje alatt fizetett legmagasabb összegben határozták meg, amit fokozatosan emeltek, így az egyes városok esetében akár a 33 000 forintot is elérte. Ez az összeg meghaladta azt, amit a 16. században összesen fizettek a városok!¹⁷ A városi követek elsődleges feladata, a taxa összegének figyelése, ezekben az években még fontosabbá vált. Lackner Kristóf – ahogy többnyire egykorú forrásaink nevezik – **Christoph Lackner** és Eberhard Artner az 1619. évi országgyűlésen elkeseredve írták a soproni tanácsnak, hogy miután a pozsonyiakra nagyon nagy összegű taxát róttak ki, ezért várható, hogy Sopron városa hasonlóan magas összegű taxát lesz kénytelen fizetni. A városi követek ugyanitt jelezték a városnak, hogy a harmincadok összegét is emelni fogják, ami szintén általános tendencia volt, hiszen a 16–17. században a külkereskedelmi vám volt a legbiztosabban beszédhető állami bevétel.¹⁸ A városok a megemelt adók fizetését az 1608–1609. évben meg tudták oldani, de a következő évektől kezdve mind nagyobb hátralékokat halmoztak fel. Sopron városa maga is igen nagy bajban volt, amikor 1609-ben a Magyar Kamara követelte a város által felhalmozott hátralékok összegét.¹⁹ 1610-ben a városok oly keveset fizettek be az előírt adóból, hogy olybá tűnt, mintha szinte megtagadták volna az adó fizetését. A városok hátralékai mind nagyobbak lettek, amin a sorra elrendelt kamarai vizsgálatok

---

¹⁶ H. Németh István: Die finanziellen Auswirkungen der osmanischen Expansion auf die Städteentwicklung in Ungarn. In: La fiscalità nell'economia europea secc. XIII–XVIII – Fiscal Systems in the European Economy from the 13th to the 18th Century. Ed.: Simo-
netta Cavaciocchi. Firenze, 2008. 771–780.

¹⁷ Németh I.: Várospolitikai i. m. I. köt. 255.

¹⁸ MNL GyMSM SL SVL, Oert. Lad. X. et K. Fasc. IV. No. 152. Pozsony, 1619. július 9. A harmincadra lásd: Németh I.: Várospolitikai i. m. II. köt. 95–113.; Kenyeres István: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. Levéltári Közlemények 74. (2003) 59–103.

¹⁹ MNL GyMSM SL SVL, Oert. Lad. XIX et T Fasc. II. No. 104. Pozsony, 1609. november 24. Christoph Lackner és Jacob Stainer soproni országgyűlési követek jelentése.

sem segítettek, és a városok többsége a több ezer forint helyett csupán pár száz forintot tudott befizetni, így mindannyian több ezer forintos hátralékot halmoztak fel.²⁰ A többi városhoz hasonlóan Sopron város országgyűlési követeinek minden országgyűlésen az utasításába, vagy az uralkodóhoz benyújtandó kérvények szövegébe igen előkelő helyen foglalták bele azt az igényüket, hogy adójukat ne emeljék, illetve a taxát úgy szedjék, mint eddig.²¹ A soproni tanács jól számított, mert országgyűlési követei hamarosan azt jelenthették, hogy a rendek főként a végvárok ellátásának nehézségei miatt háborogtak, amit főként az okozott, hogy a hadiadóból nem folyt be annyi pénz, mint amennyit vártak. A pozsonyiakra két évre kirótt taxa összege (összesen 20 000 forintot) hallatán a követek szorgosan próbáltak Forgách Zsigmond nádornál protekciót szerezni.²² A soproni követek dolga nem lehetett könnyű, hiszen jelentéseik szerint a katonaság fizetetlensége miatt sem a dika, sem a taxa összegéből nem voltak hajlandóak engedni a kamaráknál.²³ A hadiadó állandó jellegű kirovásának és a meghatározott összeg folyamatos emelésének következményeként a soproniak is arra az útra léptek, amire a többi város is: igyekeztek felhalmozott értékeiket pénzzé tenni, illetve újabb kocsmák nyitásával mihamarabb többletbevételhez jutni.²⁴ 1634-ben a soproni követek utasításában érvként már az a tény szerepelt, hogy a város a magas taxa összege miatt végszükségében 160 vödör bort volt kénytelen kiméretni.²⁵

A magyarországi városok adófizetési képességeit jól mutatják be Nagyszombat 1605-től vezetett ún. adóhátralékkönyvei. Ezekben a kötetekben a város által az egyes polgárookra kivetett adóösszeg be nem fizetett részét jegyezték fel. Amennyiben a hátralékokból az egyes polgárok törlesztettek, azt ugyanitt jóváírták. Már maga a kötet vezetésének ténye is mutatja, hogy a magyarországi marhakereskedelem egyik legfontosabb központjában lakó polgárok adófizetési képessége jelentősen meggyengült. Mivel ez a forrástípus szinte az összes szabad királyi városban éppen ekkor jelent meg, jól jelzi azt, hogy nem egyedi esetről van szó. A többi város hátralékkönyvei alkal-

---

²⁰ Vö. a soproni követek utasításával: MNL GyMSM SL SVL, Oert. Lad. X et K Fasc. VI. No. 184/j.

²¹ MNL GyMSM SL SVL, Oert. Lad. X et K Fasc. VI. No. 184. 1619. Sopron város országgyűlési kérelme.

²² MNL GyMSM SL SVL, Oert. Lad. X. et K. Fasc. IV. No. 147. Pozsony, 1619. június 8.

²³ MNL GyMSM SL SVL, Oert. Lad. X. et K. Fasc. IV. No. 155. Pozsony, 1619. december 24.

²⁴ *Németh I.*: Várospolitikai i. m. I. köt. 262.

²⁵ MNL GyMSM SL SVL, Oert. Lad. X et K Fasc. VI. No. 192. 1634. A soproni országgyűlési követek utasítása.

matlanok arra, hogy messzemenő következtetésekre juthassunk, de Nagyszombat esetében ezeket a köteteket úgy vezették, hogy alkalmas arra, hogy a város adó-fizetőképességének makro adatait elemezni is tudjuk. A forrás adatai arra mutatnak, hogy feltehetően éppen a marhakereskedelem hagyományos partnerei, a délnémet városoknak a háború miatt meggyengült felvásárló ereje is jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a város polgárai jelentős hátralékokkal tartoztak a városnak. Az 1636. évi kötet adatai szerint ugyanis a város az adófizetőknek már közel 10 000 forintot (9728,58 m.fl.) előlegezett meg az adóból. A fizetési morál is gyenge volt, mivel a behajtás évében a kivetett adóknak mindössze a 30%-át fizették ki, majd az első négy évben a hátralékot erről a 70%-ról sikerült 25%-ra csökkenteni. Az évek folyamán ez 20% körül állandósult, vagyis a kivetett adók ötödét a város képtelen volt bármilyen módon behajtani. Ez az arány sem mutat túl jó értékeket, de az 1660. és 1676. évi hátralékok befizetésének ütemével összehasonlítva kiderül, hogy nem ez az időszak volt a mélypont a város adófizetési moráljának tekintetében. E két utóbbi kimutatás szerint ugyanis az első évben mindössze a hátralékok egytizedét, vagy még annyit sem tudtak behajtani, és nyolc év elteltével sem sikerült ezt az arányt a fennmaradt összeg fele alá csökkenteni.²⁶ A Nagyszombatnál megismert jellegzetességek egybevágóan azzal az elemzéssel, amelyet Zimányi Vera készített el. Eszerint a magyarországi kereskedelem hanyatlása éppen erre az időszakra esett. Ez nagy részben éppen a kitört háború következménye volt, hiszen a magyarországi kereskedelem árucikkeinek fő felvevő piaca, a délnémet, sziléziai és lengyelországi városokat a hadjáratok jelentős mértékben érintették részben közvetlenül (Krakkó elfoglalása és kirablása), részben közvetve (a háború általános elszegényítő hatásai miatt visszaesett belső piac). A lengyelországi, közelebből a krakkói piac összeomlása a soproni borkereskedelmet is erőteljesen érintette, mivel a krakkói piacon jelentős mennyiségű soproni bort értékesítettek a 17. század folyamán.²⁷ Ennek ékes bizonyítéka, hogy 1635-ben Ambrosius Scholtz sop-

²⁶ *Anton Špišer*: Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680–1780. Košice, 1983; *H. Németh István*: Die finanziellen Auswirkungen der osmanischen Expansion auf die Städteentwicklung in Ungarn. In: *La fiscalità nell'economia europea secc. XIII–XVIII – Fiscal Systems in the European Economy from the 13th to the 18th Century*. Ed.: Simonetta Cavaciocchi. Firenze, 2008. 771–780.; *H. Németh István*: Városok a csőd szélén. A magyarországi szabad királyi városok eladósodásának hátteréhez. In: *A történettudomány szolgálatában: Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk.: Baráth Magdolna–Molnár Antal. Bp.–Győr, 2012. 167–185.

²⁷ *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Bp., 1976. A soproni borra lásd: *Németh I.*: Várospolitikai i. m. II. köt. 31., illetve a krakkói vámnaplókra: *Vinkler Bálint*: Krakkói vámnaplók tokaj-hegyljai borokra vonatkozó bejegyzései 1597-ben. In:

roni országgyűlési követ leginkább a lengyelországi borszállítások ügyében hozott határozatok ügyében jelentett a tanácsnak.²⁸

A gazdaság hanyatlásához és ezzel összefüggésben az adófizető-képesség csökkenéséhez részben a háború finanszírozása miatt állami eszközökkel felpörgetett infláció is jelentősen hozzájárult. Magyarország gazdasága, de főként kereskedelme már az ezt megelőző évtizedekben is számtalan szállal kapcsolódott az osztrák, német, illetve a cseh tartományokhoz, ami a 16–17. században tovább erősödött.²⁹ Az ország gazdaságpolitikáját tekintve érthető tehát, ha I. Ferdinándtól kezdve a bécsi udvar igyekezett a Magyar Királyság pénzrendszerét más tartományokéhoz kötni, és a 16. század közepétől bevezetett intézkedések arra mutatnak, hogy a magyar pénzrendszert a központi pénzügyi hatóságok igyekeztek a osztrák tartományokéhoz igazítani. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy miután a magyar érmék nemesfém tartalma nagyobb volt, mint a szomszédos országoké (például a lengyeleké és a cseheké), azt az onnan származó kereskedők saját pénzüikkel felváltva kivitték az országból, míg az általuk behozott csekélyebb értékű pénzek az országban maradtak.³⁰ A Grasham-törvényként ismert folyamatot súlyosbította, hogy a magyar pénzverdékben leginkább nagy értékű monétákat vertek, míg a nagy forgalmú váltópénzek gyártására nem fordítottak oly nagy figyelmet. A váltópénzek hiánya miatt azonban az idegen, cseh és Felső-Magyarországon főként a lengyel aprópénzek szinte elárasztották a pénzforgalmat. Mivel ki-

---

Szólótermelés és borkereskedelem. Szerk.: Orosz István–Papp Klára. Debrecen, 2009. (Speculum Historiae Debreceniense 2.) 55–75.

²⁸ MNL GyMSM SL SVL, Oert. Lad. XXIV et Y Fasc. XIII. No. 912. Bécs, 1635. február 5.

²⁹ Lásd erre: *Harald Prickler*: Das Volumen des westlichen Ungarischen Außenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700." In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas, 5.–10. Oktober 1970. Hrsg.: Harald Prickler. Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.) 131–144.; *Uő*: Adatok tiszántúli és erdélyi kereskedők nürnbergi kapcsolataihoz a XV. század második felében. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 8. (1981) 99–112.; *Uő*: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. Századok 127. (1993) 469–485.; *Uő*: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 18. (1991) 25–35.; *Tózsá-Rígó Attila*: A pozsonyi Tiltáskönyv (1538–1566) információs bázisa (Különös tekintettel a pozsonyi felső- és középréteg városon túlnyúló kapcsolatrendszerére). Századok 142. (2008) 1135–1186.

³⁰ Összefoglalóan lásd: *Günther Probst*: Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfängen bis 1918. Wien–Köln–Weimar, 1994. 395., 405–406.; *Harkó Gyula*: A pénz története Magyarországon, 1526–1608. Kolozsvár, 1912. (Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 2.) 43.

sebb névértékű pénz igen kevés volt, ezért ráadásul ezeket az érméket a keltetésénél magasabb értékben hozták forgalomba.³¹ A pénzek forgalma miatt ezeknek az érméknek a tiltása lényegében hatástalannak bizonyult.³² A lengyel pénzek mellett a 17. század elejétől megjelenő ún. lengyel fehér garasok még ennél is súlyosabb gondot okoztak, mivel ezek ezüsttartalma igen csekély volt.³³

Ezek a tendenciák az ún. „Kipper und Wipper” korszakban (melyet elsősorban a harmincéves háború okozta nagy államadósságok finanszírozása okozott) még a korábbiaknál is jellemzőbb lett.³⁴ A hiperinfláció a Magyar Királyságban tapasztalható összevisszaságot tovább rontotta. Az 1622. évi országgyűlésen elfogadott határozatok, és az ekkor bevezetett új pénzek igyekeztek ezen a helyzeten javítani, ám a rendelkezések hatásai a gyakorlatban csak igen lassan és nehezen érvényesültek. Az új pénzeket ugyanis a kereskedelmi forgalomban nem akarta senki sem elfogadni.³⁵

Az ún. polturák (sziléziai és lengyel háromgarasos érmék) leértékelésére nem is kellett sokáig várni, hiszen az országgyűlésen elhatározott devalvációt 1623 első negyedében végre kellett hajtani.³⁶ A következő leértékelésre már egy évvel később, immáron a magyarországi „Kipper und Wipper” korszak végét jelző intézkedésként 1625-ben került sor, amikor Bethlen Gábor erdélyi fejedelem sürgetésére a császár is jó minőségű érmék verésére szánta el magát. Az öt latos pénz verését 1625 nyarán a soproni országgyűlésen meg-

---

³¹ *Gedai István*: Lengyel pénzek Magyarországon a XVI–XVII. században. Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 22–23. (1983–1984) 37–50.; *Huszár Lajos*: A lengyel pénzek forgalma Magyarországon a XVI–XVII. században. Numizmatikai Közlemények 68–69. (1969–1970) 57–62., különösen: 59–60.

³² *Huszár L.*: A lengyel i. m. 1969–1970. 59–60.; *Németh I.*: Várospolitikai i. m. 2004. II. köt. 113–124.

³³ *Buza János*: Kipper-pénzek a mérlegen. Az 1620-as évek inflációjának két szakasza. Századok 134. (2000) 881–912.

³⁴ *Martha White Paas*: The Kipper und Wipper Inflation, 1619–23. An Economic History with Contemporary German Broadsheets. New Haven, 2012. Összefoglalóan lásd: *Buza J.*: Kipper-pénzek i. m. Bethlen Gábor pénzrontására lásd: *Huszár Lajos*: Bethlen Gábor pénzei. Kolozsvár, 1945. 43–47.; *Mráz [Zimányi] Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok 4. (1953) 512–564., 542.

³⁵ *Németh I.*: Várospolitikai i. m. II. köt. 113–124. A nyugat-dunántúli jellemzőkre lásd: *Gyöngyösi Márton*: Nyugat-Magyarország kora újkori pénzforgalma. Soproni Szemle 58. (2004) 329–352.; *Dominkovits Péter*: Iratok a „Wipper- und Kipperzeit” nyugat-dunántúli kutatásához (1621–1625). In: Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József–Draskóczy István. Bp.–Miskolc, 2009. 99–110.; *Marek Budaj–Michal Duchoň*: Mince z dvadsiatych rokov 17. storočia z okolia Svätého Jura. Zborník Slovenského Národného Múzea, Archeológia 102. (2008) 199–222.

³⁶ *Buza J.*: Kipper-pénzek i. m. 906.

jelent rendek szintén helyeselték, és elrendelték a régi garas, valamint a lengyel polturáknak tekintett külföldi veretű aprópénzek bevonását.³⁷ A városok követői ugyan ezen a diétán erősen panaszkodtak az őket (immáron két év alatt) ért károk miatt,³⁸ de a jó pénzalapú pénzforgalom eléréséhez szükséges új intézkedéseket nem lehetett, és hosszú távon nem is volt érdemes megváltoztatni. Az alapvető problémákon azonban ezek a törvények és a két uralkodó közti megállapodás csak keveset használt. Annak ellenére, hogy az 1625-ben és 1635-ben egyaránt kimondták, hogy a Körmöcbányán vert moneták fele aprópénz legyen, a lengyel aprópénzeket azonban Magyarországon nem lehetett nélkülözni.³⁹ Az így kialakult pénzügyi helyzet és az állami szinten éppen a kialakuló állandó katonai kiadások fedezése miatt bevezetett mesterséges infláció így erőteljesen meghatározta a magyarországi városok piaci lehetőségeit, és így adó-fizetőképességét.

A finansziális nehézségek mellett az egyre központosuló kormányzat számára egyértelmű volt, hogy a kialakítandó politikai gyakorlatnak az egyvallású állam kialakítását kell megcéloznia. Ebben az uralkodó vallási meggyőződése is szerepet játszott, de ez egyben európai tendencia is volt. A központosuló, abszolutista jellegű államigazgatási gyakorlat egyik legmeghatározóbb jellemzője ugyanis a konfesszionizmus, azaz az uralkodó autoriter jellegű fennhatósága a vallás és az egyház felett is. E fennhatóság az egyre szélesebb körű hatáskörrel funkcionáló államigazgatás révén valósult meg, melynek központi elemét az „egy állam–egy vallás” teóriája alkotja.⁴⁰ E törekvés Európa többi államához hasonlóan a Habsburg kormányzat által a cseh és osztrák örökös tartományokban képviselt valláspolitikába is beleillik. A Habsburg kormányzat rekatolizációra törekvő intézkedései azonban a 17. század utolsó harmadáig csak közvetett módon érintették a Magyar Királyság szabad királyi városait. Ezzel szemben az osztrák tartományokban (főként Alsó-

---

³⁷ Huszár L.: Bethlen i. m. 43–47.; Mráz V.: Bethlen i. m. 542.; Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. Kolozsvár, 1992. (Erdélyi Tudományos Füzetek 211.) 82–83.; Buzsa J.: Kipper-pénzek i. m. 906.

³⁸ Németh I.: Várospolitikai i. m. 2004. II. köt. 113–124.

³⁹ Magyar Törvénytár, Corpus Juris Hungarici. 1608–1657. Szerk.: Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Bp., 1899. 1625:XXXIX. tc. § 1., 1635:LXIX. tc.

⁴⁰ Olaf Mörke: Die politische Bedeutung des konfessionellen im Deutschen Reich und in der Republik der Vereinigten Niederlande. In: Der Absolutismus – Ein Mythos? Strukturwandel Monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700). Hrsg.: Ronald G. Asch – Heinz Duchhardt. Köln–Wien–Weimar, 1996, 125–164.; Wolfgang Reinhard: Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters. Zeitschrift für historische Forschung 10. (1983) 257–277., Heinz Schilling: Die Konfessionalisierung im Reich. Religiöser und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland zwischen 1555 und 1620. Historische Zeitschrift 246. (1988) 1–45.

és Felső-Ausztriában valamint Stájerországban) már a század első negyedétől igen erős, az erőszakos kitelepítésektől és áttérítésektől sem mentes ellenreformáció vette kezdetét. Az osztrák tartományok mindegyikében kimutatható, hogy a városi tisztújításokon megjelentek az uralkodó által kinevezett biztosok, eleinte azért, hogy a megválasztott városi tisztviselőktől kivegyék a hűségesküt (*Eidkommiszar*). A biztosok szerepe a 16–17. század fordulóján, illetve kis szünetet követően a 17. század első negyedétől megváltozott, és elsődleges szerepük az lett, hogy a város tisztújítását befolyásolják és a várost ellenőrizzék (*Wahlkommiszar*).⁴¹ Az osztrák tartományokban ekkor vette kezdetét a városokban élő reformátusok és evangélikusok erőszakos üldözése, majd ezt követően kényszer-kitelepítésük. Általános tendenciának tekinthető, hogy a monarchián belül közvetlenebb módon kormányzott tartományokban (tekinthetjük a monarchia törzstartományainak is) egységesen kiadott rendelkezések szerint 1624-ben és 1627-ben a római katolikusokon kívül megtiltották minden más felekezet számára azt, hogy e tartományokban élhessenek. A rendelkezések értelmében az alsó-ausztriai evangélikus és református lakosságnak éppen úgy konvertálnia vagy távoznia kellett, mint a Cseh Királyságban élő reformált vallásúaknak vagy utraquistáknak.⁴² A kényszerrel kitelepített lakosság egy része a német tartományokba vándorolt ki. Az osztrák tartományokból elüldözöttek másik része éppen a Magyar Királyság németnyelvű városaiba (Sopron, Pozsony, Modor, Bazin, Szentgyörgy) menekült, települt át.⁴³ A reformáltak migrációja ellen a magyarországi hiva-

⁴¹ Brunner, O.: Städtische Selbstregierung i. m.

⁴² Arno Herzog: Der Zwang zum wahren Glauben.: Rekatholisierung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Göttingen, 2000; Jörg Deventer: Gegenreformation in Schlesien. Die habsburgische Rekatholisierungspolitik in Glogau und Schweidnitz 1526–1707. Köln–Wien, 2003; Johannes Kunisch: Staatsräson und Konfessionalisierung als Faktoren absolutistischer Gesetzgebung. Das Beispiel Böhmen (1627). In: Gesetz und Gesetzgebung im Europa der frühen Neuzeit. Hrsg.: Barbara Dölemeyer–Diethelm Klippel. Berlin, 1998. (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 22.) 131–156.; Jiří Mikulec: Pobělohorská rekatolizace v Českých zemích. Praha, 1992; Jiří Mikulec: Mezi konverzí a emigrací. Videňský dvůr a náboženská lojalita šlechty v Čechách v prvních pobělohorských desetiletích. In: Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740). České Budějovice, 2003. 397–414.; Jiří Mikulec: 31. 7. 1627. Rekatolizace šlechty v Čechách. Či je to země, toho je i náboženství. Praha, 2005; Jiří Mikulec: Die staatlichen Behörden und das Problem der konfessionellen Emigration aus Böhmen nach dem Jahr 1620. In: Glaubensflüchtlinge. Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa. Berlin, 2008. 165–186.

⁴³ Walter Brunner: Westungarn als Zuflucht steirischer Glaubensflüchtlinge. In: Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum. Referate der 13. Schläiningen Gespräche 1993 „Reformation und Katholische Reaktion im Österreichisch–Ungarischen Grenzraum“ und der 14. Schläiningen Gespräche 1994“ Gegenreformation und Katholische Re-

talok is igyekeztek fellépni, de lényeges eredményeket ekkor még nem értek el. Az osztrák tartományokban tapasztalható valláspolitikai a Magyar Királyságban békésebb eszközöket igyekezett igénybe venni: a városokba egyre-másra települtek a főként jezsuiták által irányított tanintézmények és velük együtt rendházaik. A Pázmány Péter nevével fémjelzett kezdeti korszak a jezsuita missziók és rendházak letelepítésével részben a szabad királyi városokat is célba vette. A kezdeti lépéseket Nagyszombatban, illetve éppen Kassán tették meg, ahol 1619-ig, Bethlen Gábor első hadjáratáig működtek jezsuita szerzetesek.⁴⁴

Az osztrák tartományokkal szoros kapcsolatot tartó soproni evangélikusok pontosan tudták, milyen intézkedésekre került sor ezekben a tartományokban, illetve, hogy a rekatolizáció egyik legfontosabb eszköze a jezsuita rend működése és rendházaik mind nagyobb számban történő kiépítése volt. Jól jelzi ezt az is, hogy a soproniak követek révén a Bethlen által összehívott országgyűlésen, 1619-ben főként a jezsuita terjeszkedés ellen foglaltak állást.⁴⁵ A tanács félelmeit nem is csodálhatjuk. A helyszín, azaz Sopron felekezeti viszonyait és egyházpolitikai helyzetét tekintve ugyanis teljesen más utat járt be, mint a felső-magyarországi városok. Amíg ugyanis a felső-magyarországi városokban a felekezeti viszonyok és a városok egyházpolitikai helyzete a 16. század második felére az evangélikus felekezet javára eldőlt, addig Sopron esetében ez jóval nehezebben ment végbe. A közeli győri püspökség hatásának is betudhatjuk, hogy Sopron csak a bécsi békét követően lett erős dunántúli evangélikus bástya. Annak ellenére ugyanis, hogy a soproni tanács a 16. század utolsó harmadára már teljesen evangélikusnak tekinthető, a városban nem történt meg az a teljes felekezetváltás, mint például Kassán már a 16. század közepén végbe ment. A városra 1584-ig a két felekezet egymás mellett élése volt jellemző, az egyházi birtokok és beneficiátusok pedig a katolikus egyház kezében maradtak. A két felekezet között a 16. század utolsó évtizedeire kialakult viták és ellentétek végül oda vezettek, hogy Draskovich György győri püspök 1582-ben elérte azt, hogy az uralkodó parancslevélben tiltotta meg a városnak, hogy elhunyt prédikátorai helyett újakat hívhasson be. Miután azonban a város nem tartotta magát ehhez a parancslevélhez végül Ernő főhercegtől szigorú rendeletet eszközölt ki,

---

stauration”. Hrsg.: Gustav Reingrabner. Eisenstadt, 1999. (Schlaininger Gespräche 13–14.) 107–129.

⁴⁴ *Farkas Róbert*: A kassai kath. főgymnasium története. In: A jászóvári premontrai kánonrend kassai főgimnáziumának évi jelentése az 1894–95. iskolai évről. Kassa, 1895. 1–224.; *Wick Béla*: A jezsuita rend története Kassán. Pozsony, 1931.

⁴⁵ MNL GyMSM SL SVL, Oert. Lad. X. et K. Fasc. IV. No. 155. Pozsony, 1619. december 24.

amelyben az újonnan felvett két prédikátor kiutasítását írta elő a városi tanácsnak. Mivel a tanács ezt a rendeletet sem hajtotta végre, és a Gergely-naptárt sem voltak hajlandók elfogadni, Ernő főherceg 1584 áprilisában a teljes tanácsot Bécsbe idéztette, ahol letartóztatták őket. Ennek hatására a városi tanács engedett a kényszernek, és a prédikátorokat elbocsájtották. Ezt követően a bécsi békéig az evangélikus egyház csak igen nagy akadályok közepette tudott működni a városban.⁴⁶

A bécsi békével kezdődő korszak gyökeres változással járt, mivel a soproni tanács immáron végbe tudta vinni azt, hogy döntésével (amelyet a szabad plébános-választás középkori jogával indokoltak) felekezetváltásra kerüljön sor, az egyházi vagyonok nagy része a tanács kezébe kerüljön, és abból az evangélikus egyház működését biztosíthassák a katolikusok kárára.⁴⁷ Az evangélikus tanács a katolikusokat a városon belül a háttérbe szorította, annak ellenére, hogy a győri püspök, Náprágy Demeter személyében erős támaszukra találtak, aki minden esetben támogatta őket. Ennek ellenére a katolikus egyház a városon belül valójában megtűrt, főként a szegényebbek felekezeteiként létezett.⁴⁸ Az előzményeket tekintve nem csodálkozhatunk tehát, ha a soproni evangélikusok minden olyan eseményt, amely a katolikusok térnyerését szolgálta, és ami a beneficiumokat érintette, igen hevesen reagáltak minden fórumon. A soproniak szemében ilyen esemény volt a Szent Kunigunda beneficium, illetve a plébánia birtokainak bérleti szerződésének kérdése. Mindkét esetben a katolikusok javára dőlt el a vita, aminek folytán Náprágy két beneficiumot mondhatott magáénak, míg a plébánia jövedelmeit ismételtelen a városi plébános, és nem a város szedhette be. A ferences rend hasonló lépéseket tett a rendház mellett álló Feurer-ház birtokjogával, illetve a Bocskai-felkelés idején szertehordott javainak visszaszerzésével kapcsolatban. A soproniak gazdasági érdekeit is sértette a Náprágy által támogatott pálosok Bánfalvára költözése, mivel a rend bevételeinek növelése miatt kocsmát emeltetett birtokán.⁴⁹

⁴⁶ *Bán János*: Sopron újkori egyháztörténete. Sopron, 1939. (Győregyházmegye múltjából IV/2.) 73–77.; *Payr Sándor*: A soproni evangélikus egyházköztség története. A reformáció kezdetétől az 1681. évi soproni országgyűlésig. Sopron, 1917. 154–190.

⁴⁷ *Payr S.*: A soproni i. m. 1917. 215–240.; *Bán J.*: Soproni i. m. 125–145.

⁴⁸ *Bán J.*: Soproni i. m. 144–145.

⁴⁹ *Payr S.*: A soproni i. m. 228–235.; *Bán J.*: Soproni i. m. 135–143. Újabbban lásd: *Dominkovits Péter*: Javadalmak – javadalmasok – patrónusok. (Adatok és szempontok Sopron szabad királyi város egyháztörténetének, várospolitikájának a kutatásához, a 17. század első feléből). In: In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből. Szerk. Nemes Gábor–Vajk Ádám. Győr, 2011. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 13.) 77–102.

Mindezek az indokok vezettek oda, hogy a soproniak a várost elfoglaló Bethlent örömmel fogadták. Az evangélikusok számára ugyanis éppen ezek az évek nem voltak a legkedvezőbbek arra, hogy megerősödhesse. A II. Ferdinánd által bevezetett politikai változások hatására a főnemesség körében a konvertálók száma egyre nőtt. A Sopron közvetlen közelében élő legbefolyásosabb nagybirtokossá váló Esterházy Miklós konvertálása ugyan igen korai volt, de a Mágóchy birtokokat is öröklő Dersffy Orsolya révén a középnemesi családból származó Esterházy igen hamar Sopron vármegye meghatározó főurává vált, ami a soproni evangélikusok számára korántsem volt kedvező szituáció.⁵⁰ Az államigazgatás részéről egyre több olyan akciót figyelhetünk meg, amelyek arra irányultak, hogy a városban erős katolikus közösséget hozzanak létre, illetve, hogy a város vezetésébe a katolikusok ténylegesen is beleszólhassanak, abban tevőlegesen vegyenek részt. Ezt a célt szolgálták azok az intézkedések, amelyeket elsődlegesen főként az alsó-magyarországi bányavárosok esetében igyekeztek végrehajtani. Az 1619-től kezdve ugyanis ezekben a városokban uralkodói rendelet hatására törekedtek a helyi katolikusok számára tanácsosi vagy más hivatali helyet biztosítani. Az alsó-magyarországi bányavárosok esetében figyelhetünk fel elsőként azokra a törekvésekre, amelyekre az alsó-ausztriai városokban is sor került. Az Alsó-ausztriai Kamara ugyanis arra hivatkozva, hogy a bányaművek a kamara fennhatósága állnak, a bányavárosokra is kiterjesztette volna az osztrák városokban bevezetett ellenreformációs intézkedéseket, illetve a városok biztosok által történt ellenőrzését. Ekkor még éppen a nádor, Forgách Zsigmond és Esterházy Miklós – a magyarországi rendek védelmében is – minden befolyásukat latba vetve megakadályozta ezt a tervet.⁵¹

Sopron esetében – mint ahogy a többi, az államigazgatás által csak kevésbé elérhető szabad királyi város esetében sem – nem került sor ilyen intézkedésekre. A város vezetése által folytatott politika azonban arra mutat, hogy érezték annak lehetőségét, hogy a magyarországi városok is arra a sorsra jutnak, mint az ausztriai, illetve a cseh–morva tartományok városai. A Bethlen Gábor első támadása idején tartott pozsonyi országgyűlésről így a soproni követek, Christoph Lackner és Eberhardt Artner a tanácsot csak arról tudták tudósítani, hogy a rendek igen elégedetlenek, főként az evangéli-

---

⁵⁰ *Dominkovits Péter*: A lokális hatalom kiépülése: az Esterházy család a 17. századi Sopron vármegyében. Egy kis historiográfia: eredmények és kérdések. In: *Az Esterházy család cseszneki ága*. Szerk.: Márkusné Vörös Hajnalka. Veszprém, 2012. 31–44.; *Payr S.*: A soproni i. m. 235–239.

⁵¹ Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv (= HKA), Münz- und Bergwesen, Ungarn, (= MuBwU) Fasz. 10. 1619. Januar Fol. 1–114.

kusok az őket ért atrocitások miatt.⁵² A mintegy egy hónappal később írt jelentésükből szintúgy az tűnik ki, hogy a diétán megjelent rendek elsődleges problémája a vallási kérdéseknek az evangélikusok számára történő megnyugtató tisztázása volt. A soproni követek is főként ilyen kérdésekben fordultak az uralkodóhoz, és erről tájékoztatták folyamatosan a várost. Talán ez a diéta hozta meg azt a helyzetet, ami később mindvégig jellemző volt a városok és a vármegyék viszonyára: felekezeti kérdésekben sikeresen működtek együtt a szabad királyi városokkal.⁵³ Ekkorra azonban már világossá vált mindenki előtt, hogy sem az „egy állam – egy vallás” tételét valló uralkodó, sem az ekkor még főként evangélikusokból álló rendek nem engednek, és patthelyzet alakult ki.⁵⁴

Az 1619 végére az ország jelentős részét hatalmában tartó erdélyi fejedelem Pozsonyt is elfoglalta, majd november végén Sopronba vonult be. A város meghódolt Bethlennek, és követeit, Jakob Steinert és Szentbertalany Menyhértet Pozsonyba, az azóta összehívott országgyűlésre küldte ki. A város és a rendek hangulatára jellemzőek azok a jelentések, amelyeket a követek küldtek megbízóiknak. 1619. december 9-én küldött levelükben elégedetlen számolhattak be a Pozsony környékén tapasztalt hadmozgásról, valamint elsődlegesen arról, mennyi idegen evangélikus főúr gyűlt össze az országgyűlésen.⁵⁵ Az általuk az országgyűlés elé benyújtott kérelmük jelzi a felekezeti kérdés fontosságát. A benyújtott hat pontból négy a katolikusok ellen benyújtott panaszokból áll. Ezek elsősorban azon az állapoton igyekeztek javítani, ami ebben az időszakban jellemezte Sopron városának felekezeti viszonyait: a templomokat és az összes beneficiumot az evangélikusok számára kívánták **biztosítani**, az evangélikusok által 1614-ben létrehozott gimnázium finansziális alapjait akarták a katolikus javak átvételével biztosítani, illetve a bánfalvai pálosoknak a soproniak számára gazdaságilag sem előnyös kocsmáját meg kívánták szüntetni az új hatalommal. Törekvéseik egyértelműen arra irányultak tehát, hogy a legtöbb szabad királyi városhoz hasonlóan evangélikus egyeduralmat alakítsanak ki, ami a városi tanács világi irányításával a be-

⁵² MNL GyMSM SL SVL, Oert. Lad. XIX et T Fasc. III. No. 154. Pozsony, 1619. július 18. Christoph Lackner és Eberhardt Artner országgyűlési követek jelentése.

⁵³ H. Németh István: A szabad királyi városok a 16–17. századi országgyűléseken. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig. Szerk.: Dobszay Tamás–Forgó András–Bertalan Pálffy Géza–Rácz György–Szijártó M. István. Bp., 2013. 144–161.

⁵⁴ MNL GyMSM SL SVL, Oert. Lad. X. et K. Fasc. IV. No. 153. Pozsony, 1619. augusztus 8. Christoph Lackner és Erhard Artner soproni követek jelentése.

⁵⁵ MNL GyMSM SL SVL, Oert. Lad. XIX et T Fasc. III. No. 132. Pozsony, 1619. december 9. Jakob Steiner és Szentbertalany M. jelentése Sopron városának.

neficiumok teljes birtoklását is magával vonta volna.⁵⁶ E kérdésekben a követek szorgosan el is jártak, és állításuk szerint főként az egyházi beneficiumok ügyében – annak ellenére, hogy felmerült ezeknek a jövedelmeknek a katonaság fizetésére történő fordítása – kedvező válaszokat nyertek el.⁵⁷

Az országgyűlési tárgyalások – rövid időre ugyan – de az evangélikusok javára döntöttek több beneficium ügyében. A soproni plébánost, Köntös Jánost azonnal megfosztották a harangozási díjaktól, és azt Forgách Zsigmond országbíró ellenkező értelmű ítélete ellenére a tanács saját fennhatósága alá vonta. Ez után a katolikus javadalmak elvétele következett volna, amit az 1620-ban lezajlott tisztújításon a község ilyenkor szokásos beadványában támogatott is. A beneficiumok elvételére végül a besztercebányai országgyűlés támogatása nélkül nem kerülhetett sor. A város hasonló célra használta azt is, hogy a hadait finanszírozni kívánó Bethlentől pénzért megszerezte a győri püspökség rákosi uradalmát zálogjogon, sőt a többi, a fejedelem által lefoglalt katolikus javadalomra is hasonló ajánlatot kaptak.⁵⁸ Azt sejtjük, e törekvéseiben Sopron nem volt egyedül, mivel, a felekezeti tekintetben Sopronhoz hasonló helyzetben lévő Pozsony városának a pozsonyi káptalan lefoglalt egyházi birtokait zálogosította el Bethlen.⁵⁹

Jóllehet az 1622. évi országgyűlés ismételten békét teremtett az uralkodó és a rendek között, a felekezeti kérdések tekintetében nem ismétlődött meg a bécsi békét követő viszonylag hosszú, összetűzésektől mentes időszak. Az 1622. évi országgyűlésen a magyarországi rendek és a bécsi udvar között helyreállt a Bocskai-felkelést lezáró bécsi béke alapján létrejött status quo, a megegyezés szerint részben a békeszerződésben, részben az ezen alapuló hitlevélben rögzített felekezeti viszonyok álltak helyre. Az országgyűlésen hozott végzések szerint a monarchia többi tartományához képest lelassult a rekatolizáció. Az osztrák és cseh–morva városokban, majd néhány évvel később a főnemesekre is kiterjesztett rendelkezéseket, amelyek a konvertálás vagy kivándorlás közötti választás lehetőségét hagyták csak meg, a Magyar Királyságban nem hajtották végre. A magyarországi rekatolizáció a Pázmány nevével fémjelzett utat folytatta, amely a lassú, de állami eszközökkel is támogatott térítést tartotta legfontosabb eszközének.⁶⁰ A főnemesek áttérése a

⁵⁶ MNL GyMSM SL SVL, Oert. Lad. X et K Fasc. VI. No. 184. 1619. Sopron város országgyűlési kérelme.

⁵⁷ MNL GyMSM SL SVL, Lad. X. et K. Fasc. IV. No. 155. Pozsony, 1619. december 24., uo. Lad. XIX et T Fasc. III. No. 134. Pozsony, 1620. január 13.

⁵⁸ *Bán J.*: Soproni i. m. 149.; *Payr S.*: A soproni i. m. 268.

⁵⁹ *Mráz V.*: Bethlen i. m. 528–529.

⁶⁰ *Frankl [Fraknói] Vilmos*: Pázmány Péter és kora. Pest, 1868–1872. II. köt. 40–55., 233–249., 372–379.

Bethlen hadjáratait követő időszakban folytatódott, a nyugat-dunántúli nagybirtokok mindegyike áttért a katolikus hitre.⁶¹ A főnemeseken túl elsődlegesen a magyarországi állami hivatalokban kezdtek erőszakosabb eszközökkel rekatolizációt végrehajtani. A 17. század első negyedétől elsőként az Alsó-ausztriai Kamara által irányított bányavárosok bányatisztviselőinél figyelhetjük meg, hogy az előírások szerint lehetőség szerint csak katolikusokat vettek fel.⁶² Az ezt követő években a magyarországi hivatalokban dolgozó, állami tisztviselők közé (harmincadosok, postamesterek stb.) szintén csak katolikusokat igyekeztek felvenni. A konvertált értelmiségiek (főként lelkészek) számára részben alapítványt hoztak létre, ahonnan kegydíjban részesültek, részben pedig éppen ők nyerték el ezeket a hivatalokat, így a forrásokban elég sűrűn találkozunk volt lelkészekkel, akik konvertálásuk fejében harmincadosi vagy postamesteri állást nyertek el.⁶³

A szabad királyi városok esetében a közvetett, főként a szerzetesrendekre, leginkább a jezsuitákra alapozott rekatolizáció volt a jellemző. A soproni jezsuita rendház alapítására ugyan később került sor, de a terv megszületésének ideje éppen a harmincéves háború kezdeti időszakára, Bethlen Gábor hadjáratainak időszakára esett. Az első végleges rendházak már korábban Nagyszombatban (1615), majd éppen a soproni országgyűlés évében, Pozsonyban (1622) jöttek létre Pázmány alapításaiként. Jóllehet Győr nem volt szabad királyi város, az 1627-ben alapított rendház fontos kiinduló pont volt

---

⁶¹ *Fazekas István*: Adalékok a fraknoi grófság és a kismartoni uradalom rekatolizációjához. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 7. Bp., 1994. 126–145.; *Uő.*: Die Rekatholisierung Ádám Batthyány im Jahr 1629. In: Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum. Referate der 13. Schläiningen Gespräche 1993 „Reformation und Katholische Reaktion im Österreichisch–Ungarischen Grenzraum” und der 14. Schläiningen Gespräche 1994 „Gegenreformation und Katholische Restauration”. Hrsg.: Gustav Reingrabner. Eisenstadt, 1999. (Schläiningen Gespräche 13–14.) 297–304.; *Fazekasné Toma Katalin*: Gróf Nádasdy Ferenc politikusi pályaképe (1655–1666). PhD disszertáció. ELTE BTK, 2006. 36–37., 55–60.

⁶² A kezdeményezést már Rudolf uralkodásakor fellelhetjük: ÖStA, HKA, MuBwU RN 8. 1602. fol. 172–189. A katolikus bányatisztek előnyben részesítésére lásd: Uo. RN 10. 1618. fol. 52–65., 112–116., RN 11. 1623. fol. 271–273., RN 11. 1625. fol. 246–257., RN 11. 1626. fol. 138–141, 295., 615.

⁶³ ÖStA, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (= HFU) RN 142. 1630. Juli fol. 144–157., RN 196. 1655. Juli fol. 44. Vö.: *Joachim Bahlcke*: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur, Stuttgart 1999; *Josef Hrdlička*: Die (Re)Katholisierung lokaler Amtsträger in Böhmen. Konfession oder Disziplin? In: Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie. Hrsg.: Rudolf Leeb–Susanne Claudine Pils–Thomas Winkelbauer. Wien, 2007. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 47.) 357–366.

ezt követően más dunántúli városok irányában. Pázmány 1626 és 1635 között többször foglalkozott a kőszegi rendház tervével, végül Széchenyi Györgynek sikerült e tervét 1675-ben megvalósítani és letelepíteni a jezsuitákat. A tervezett kőszegi rendház mellett Sopron volt a következő célpont, ahol nem egyházi és igazgatási központként a szabad királyi városok között szinte elsőként, 1636-ban sikerült megalapítani egy jezsuita rendházat Draskovich György győri püspök hathatós nyomására. A kezdeti nehézségeket követően a rendház végül stabilan működött és hozta létre a helyi iskolát, mint a rend egyik legfontosabb intézményét.⁶⁴ Az alapítás fontosságát mutatja, hogy a soproni rendház alapítását követően, de még a 17. század utolsó harmadát megelőzően, amikor a rendházak alapítása ellen már kevés befolyással bírtak a városok tanácsai, a következő szabad királyi városban létrehozott rendházakra mintegy másfél évtizedet kellett várni! A szakolcai (1646), eperjesi és trencsényi (1647), besztercebányai (1648), illetve selmecebányai (1649) alapításokat már csak az 1673. évet követő újabb városi rendházak követték.⁶⁵

A korai soproni rendház alapításában feltehetően azok az okok is szerepet játszhattak, amelyek összefüggenek Sopron vegyes felekezeti viszonyaival. A Bocskai-felkelést követően az evangélikus polgárság és városvezetés által megszerzett pozíciók nem változtak meg döntő módon. Az 1624. és 1627. évi uralkodói rendeletek hatására az osztrák és cseh–morva tartományokból jelentős számú evangélikus menekült polgár és főnemesi család is érkezett a városba, akik részben létszámukkal, részben vagyonuk révén erős támaszaivá váltak a soproni evangélikus közösségnek.⁶⁶ Az 1634. évi országgyűlésre küldött követek utasítás szövegéből azonban ugyanazok a felekezeti kérdések bukkannak fel, mint az 1619. évi országgyűlésen. Az evangélikusok által használt templomok és iskolák létét oly annyira veszélyesnek érezte a soproni tanács, hogy egészen I. Ferdinándig vezették vissza azok tulajdonlását. Érveik között természetesen megtaláljuk a bécsi békére, valamint a Sopronban megkoronázott II. Ferdinánd által a város falai között elhangzott hitlevél szövegére vonatkozó érveket is. A lelkészek és a javadalmak ügye szintúgy nem jutott nyugvópontra, mivel a város erőteljes jogi érvekkel igyekezett bizonyítani, hogy a lelkészek megbízására, valamint a javadalmak felet-

---

⁶⁴ Sopronra lásd újabban: *Kádár Zsófia*: A soproni jezsuita kollégium kezdetei (1636–1640). Dobronoki György SJ superiorsága. 1. rész, Soproni Szemle 65. (2011) 381–402, 2. rész, uo. 66. (2012) 54–70.

⁶⁵ *Gyenis András*: Régi magyar jezsuita rendházak: központi rendi kormányzat. [Rákospalota], 1941.

⁶⁶ *Payr S.*: A soproni i. m. 286.; *Bán J.*: Soproni i. m. 154–155.

ti fennhatóságra régi privilégiumaik alapján jogosultak. A győri püspök és Sopron között a katolikus iskola ügyében folyt tovább a vita, ugyanis az iskola ellátásáról szóló passzus is szerepelt az utasításban. Az utolsó felekezeti üggyel kapcsolatos pont volt a legkényesebb, mivel az osztrák és cseh–morva tartományokból Sopronba menekült evangélikusok ügyében keletkezett. A város érezte, hogy elsősorban a város hűségéről kell biztosítani az uralkodót, ezért ebben az ügyben arra utasították a követeket, hogy ne mondjanak ellen az uralkodónak. Az emigráns evangélikusok egy része polgárként telepedhetett le, más részük nemesként vett házat a soproni belvárosban. Az elmene-kült evangélikus lelkészek közül többen nyertek állást Sopronban vagy a vá-ros által birtokolt falvakban.⁶⁷ A betelepültek ellen már a parancslevél kiadá-sakor mind Pázmány, mind pedig Esterházy Miklós szót emelt az uralkodó-nál.⁶⁸ Mintegy egy évtizeddel emigrációba kényszerítésüket követően a sop-roni országgyűlésen a várost érte betelepedésük miatt támadás. Emiatt a kö-veteknek arról kellett az uralkodót meggyőzni, hogy nem lázadókat fogadtak be, sőt, sokan közülük éppen az uralkodó kapitányai és ezredesei voltak.⁶⁹ A városi követek utasítása jól mutatja, hogy a Bethlen Gábor első hadjárata idején a magyarországi rendek és az uralkodó közötti feszültséget okozó felekezeti ügyek nem juthattak nyugvópontra. Sőt, azzal, hogy a nemesség, de főként a nagybirtokosok közül igen sokan konvertáltak, sok evangélikus közösség került veszélybe. A két fél között kötött kompromisszum a feleke-zeti kérdések miatt – amelyek azonban összefüggtek a tanulmány elején be-mutatott államigazgatási elvek megváltozásával – felborulni látszott. Ideigle-nes megoldására szintén egy erdélyi fejedelem, I. Rákóczi György, korábban Bethlen főkapitánya újabb magyarországi támadása hozott megoldást a linzi békével, ahol a birtokos felekezetválasztása helyett a közösségi felekezetvá-lasztást sikerült elfogadtatni III. Ferdinánddal.⁷⁰

A konfesszionális, az egyfelekezeti állam létrehozásának igénye a szabad királyi városok esetében erőteljesen összefüggött a várospolitikai terü-letén az Európa-szerte megfigyelhető változásokkal: az állami kontroll kiter-

⁶⁷ Payr S.: A soproni i. m. 294–295., 302–303.

⁶⁸ ÖStA HKA HFU RN 127. 1625. April fol. 134–135.

⁶⁹ MNL GyMSM SL SVL, Oert. Lad. X et K Fasc. VI. No. 192.

⁷⁰ Péter Katalin: The Struggle for Protestant Religious Liberty at the 1646–47 Diet in Hun-gary, In: Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Se-venteenth Centuries, Ed. Robert John Weston Evans–Thomas V. Trevor. (Studies in Rus-sia and East Europe) London, 1994, 261–268. Magyarul: Péter Katalin: A protestáns vallásszabadságért folyó harc az 1646–1647. évi országgyűlésen. Egyháztörténeti Szemle 7. (2006). <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/pk-protvallszab.htm>. (Letöltés 2013. november.).

jesztésével és a központi kormányzat elképzelései szerint irányított várospolitikával. Láthattuk, hogy az alsó-magyarországi bányavárosok esetében már a század elején felmerült annak igénye, hogy a város vezetését a központi kormányzat ellenőrizze, valamint az evangélikus városvezető elitet az uralkodói döntések hatására katolikus elit váltsa fel. A bányavárosok esetében ez azonban összefüggött azzal is, hogy vajon a városok (és nem a bányaművek) a Magyar Királyság pénzügyi hatóságai, vagy az Alsó-ausztriai Kamara alá tartoztak. Ez a tényező eldöntötte, hogy a bányavárosok a magyarországi rendek egészének részéről erős politikai támogatást nyertek el. A beavatkozás következő célpontja Pozsony volt. Nem véletlen, hiszen az ország közigazgatási központjaként Pozsony a beavatkozásra több szinten nyújtott lehetőséget. Amíg a bányavárosokban a magyarországi rendiség védelmében lépett fel Esterházy Miklós, addig a pozsonyi események során éppen az ő személyében jelentős támogatóra leltek a katolikusok. A hamarosan nagy többséggel nádorrá választott Esterházy annak érdekében járta ki az uralkodónál egy bizottság létrehozását, hogy a katolikusok számát növelje a tanácsban belül. 1622-től kezdve a Magyar Kamara évente emlékeztette a város vezetését arra az ígéretére, hogy annak fejében, hogy a városból kivonják a katonaságot, a város beengedi a katolikusokat a belső tanácsba, sőt arra tettek kísérletet, hogy a tanácsban belül paritás alakuljon ki a katolikusok és az evangélikusok között. Öt éven keresztül sikerrel állt ellent Pozsony városa a katolikusok befogadásának, de 1627-től bekerültek katolikusok is a belső tanácsba. A kamara ekkor arra tett javaslatot, hogy a kamarai tisztviselők közül minél többen kapjanak polgárjogot, hogy így bekerülhessenek a tanácsba. Sőt, arra tettek kísérletet, hogy a bíró és a polgármester tisztére váltakozva az evangélikusok és a katolikusok közül válasszanak jelölteket. A pozsonyi tanács tagjai közül többeket a királyi udvarba rendelték, akik emiatt ígéretet tettek arra, hogy a kamara igényeinek megfelelően a tanácsban paritásos alapon katolikusokat is befogadnak, illetve a bíró és a polgármester helyére felváltva katolikusokat választanak. A huzavona egészen 1638-ig zajlott, aminek eredményeként a belső tanács fele a katolikusok közül került ki, és mindössze egyszer a pozsonyi bíró is katolikus volt.⁷¹ A paritás elve, ami a pozsonyi tisztújításokon a katolikusok és az evangélikusok között érvényesült, a század utolsó harmadától általános alapelvévé fog válni.

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadjárataiban ebben a politikai légkörben folytak le, és ez a politikai háttér szabta meg a szabad királyi városok, köztük Sopron reakcióit. Láthattuk, hogy ezek a jelenségek egy új államigazgatási gyakorlat, új várospolitika csíráit mutatják. Ekkor még jelentős konkrét in-

---

⁷¹ *Felbő I.*: A Magyar Kamara i. m. 243–244., 248.

Városok, várospolitikai a 17. század eleji Magyarországon

tézkeedésekre a magyarországi szabad királyi városok ellen nem került sor, amit a Magyar Királyság és a bécsi udvar közötti kompromisszum eredményének tekinthetünk. E kompromisszum kiegyensúlyozottságát a 17. század elejétől észlelhető újabb állami/uralkodói törekvések látszanak fenyegetni. A két fél közötti egyensúly helyrebillentését segítették elő Bethlen Gábor magyarországi hadjáratai. Eppen úgy, mint negyedszázaddal később I. Rákóczi György támadása. Mindkét esetben egy külső hatalom, az oszmán félvazallusi függésben lévő Erdélyi Fejedelemségből vezetett hadjáratról van szó. Fejedelmei nagyságát mutatja, hogy alárendelt helyzetükből ideiglenesen, ismerve mozgásterük korlátait ki tudtak törni. Fellépésük mindkét esetben erős belpolitikai háttér állt rendelkezésükre, mivel a nemzetközi szövetségben a Habsburgok ellen vezetett hadjáratok során megszerzett előnyöket a magyarországi rendek saját politikai érdekeik számára is ki tudták aknázni. A rendek és a bécsi udvar közötti kompromisszum ennek következtében tudott a 17. század végéig helyrebillenni.

Kitekintés

A fenti események arra mutatnak, hogy a 17. század utolsó harmadától megvalósult várospolitikai intézkedések, vagyis a városok adófizető-képességének növelése, a városok rekatolizációjának meggyorsítása és mindezek elősegítése céljából a városi hatóságok szakszerűvé tétele, a város vezetői visszaéléseinek lecsökkentése nem voltak előzmények nélküliek. Mindez a később jól ismert irányba mutat: a bécsi központi hatóságok részéről igény mutatkozott arra, hogy a várospolitika terén a monarchiában egységes álláspontot képviselve, egységes lépésekre szánják el magukat. A magyarországi belpolitika és az erős rendiség miatt azonban mindezek a törekvések minduntalan nem kerültek általános bevezetésre, és mindössze a helyi rendiség súlyos veresége, azaz a Wesselényi-felkelés leverése okozott olyan helyzetet, hogy ezeket az igényeket valóra tudták váltani. A 17. század utolsó harmadától életbe léptetett intézkedések ennek ellenére mindössze csak a 18. század első harmadában, vagyis több mint félévszázaddal bevezetésüket követően váltak állandó és a városok által elfogadott metódussá.⁷² Annak ellenére, hogy az

---

⁷² *Paulinyi Oszkár*: A Magyar Kamara városi bizottsága, 1733–1772. Forrástani tanulmány. Levéltári Közlemények 34. (1963) 33–46.; *Kállay István*: A városi igazgatás reformja az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon Mária Terézia korában. Levéltári Közlemények 42. (1971) 115–135.; *Spiesz A.*: Slobodné i. m. 1983; *H. Németh István*: Pre-Modern State Urban Policy at a Turning Point in the Kingdom of Hungary: The Electi-

állam ellenőrzése megvalósult, a városok belső életébe az állam mégsem tudott olyan mértékben beavatkozni, ahogy azt igényelte. Erre mutatnak azok a vizsgálatok, amelyekre 40-50 évente mindig sor került. Ugyan a vizsgálatok végeredménye minden esetben az volt, hogy a város vezetését leváltották, de hosszú távon (alkalmazkodva az állam igényeihez is közben) mégis az történt, amit a városi politikai elit elhatározott.⁷³

---

ons to the Town Council. In: *Urban Elections and Decision Making in Early Modern Europe, 1500–1800*. Ed.: Rudolf Schlögl–Jan Marco Sawilla. Cambridge, 2009. 276–299.; *H. Németh István: Venerable Senators or Municipal Bureaucrats? The Beginnings of the Transformation of the Estate of Burghers at the Turn of the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. *The Hungarian Historical Review* 1. (2012) 49–78.

⁷³ *Gárdonyi Albert*: Buda város közigazgatása s közgazdasági viszonyai a XVII. század végén. *Századok* 50. (1916) 477–502., 585–619.; *Nagy István*: Buda város gazdálkodása és adósságai a XVIII. század első felében. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 12. (1957) 51–131.; *H. Németh István*: Várospolitikai új utakon: az abszolutista jellegű várospolitikai jellemzői a Magyar Királyságban a 17–18. század fordulóján. *Urbs* 7. (2012) 283–308.

Városok, várospolitika a 17. század eleji Magyarországon
Städte und Städtepolitik in Ungarn am Anfang des 17. Jahrhunderts.
Tendenzen und Auswirkungen

Das erste Viertel des 17. Jahrhunderts in Europa kann als die Anfangsperiode einer Machtkonzentration bezeichnet werden. In den meisten Staaten des Kontinents trat eine Zentralisierung in den Vordergrund, nicht zuletzt deswegen, damit die immer ständig wachsenden Kriegskosten gedeckt werden können. Auch im religiösen Bereich verbreitete sich die Theorie „ein Land – eine Religion“, demzufolge immer weniger Bürgerkriege aus Religionsursachen hätten ausbrechen können. Ähnliche Tendenzen sind in der Habsburgermonarchie zu bemerken. Der Wiener Hof definierte und veränderte sein Verhältnis zu den Ständen in den meisten Erblanden neu. Die Souveränität des Herrschers wurde immer stärker – die Stände wurden in den Hintergrund gedrückt. Ein gutes Beispiel dafür ist die Änderung der Religionsverhältnisse bzw. die Absicht, dies zu erreichen. Den zeitweilig erfolglosen Rekatholisierungsmaßnahmen von Rudolph II. folgten ähnliche von Ferdinand II. Beinahe direkt nach der Schlacht auf dem Weissen Berg griff man in den Erblanden der Monarchie zu strengen Maßnahmen. Die nicht katholischen Untertanen wurden entweder zur Konfession oder zur Auswanderung (Transmigration) gezwungen. Auch die Stadtpolitik der Monarchie war von Zentralisierungsversuchen geprägt. An den Restaurationen erschienen Wahlkommissare, deren Aufgabe teilweise die Durchführung des Konfessionswechsels und die Auffindung einer neuen städtischen Führungselite, teilweise aber die Kontrolle über die städtische Wirtschaft war.

Die Stände des Königreichs Ungarn verfügten innerhalb der Habsburgermonarchie über starken innenpolitischen Einfluss, weswegen vorher genannte Änderungen in diesem Land nur allmählich vollzogen werden konnten. Das ist nicht zuletzt mit der wichtigen Rolle des ungarischen Adels bei dem Verteidigungssystem gegen die Osmanen zu erklären. Auch die Angriffe der siebenbürgischen Fürsten seit Anfang des 17. Jahrhunderts gegen das Königreich verstärkten den innenpolitischen Einfluss der ungarischen Stände, und verzögerten den Prozess der Rekatholisierung. Diese waren also die Rahmen, innerhalb derer man die Staatspolitik verändern konnte. Die ersten Anzeichen folgten dem Muster der Maßnahmen in den Erblanden. Die wichtigsten Kriterien der zentral verordneten Untersuchungen 1603 bzw. 1613 zielten gerade darauf ab, die Gegenreformation zu unterstützen und die Steuerzahlung der Städte zu sichern bzw. ihr Maß zu erhöhen. In den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts wurden die Steuerlasten der Städte allmählich erhöht, es wurden neue Steuerarten eingeführt. Auch die extraordinäre

Kriegstaxe wurde für mehrere Jahre hin erhoben. Es ist zu bemerken, dass die Steuerzahlungsfähigkeit der Stadtbürger immer weiter sank, solange die Verschuldung der Städte zunahm. Dessen Ursachen sind teils in den gewachsenen Steuersummen, teils in den negativen Auswirkungen des 30jährigen Krieges zu suchen. Dazu gehören der Rückgang des süddeutschen städtischen Marktes und die durch staatliche Maßnahmen verursachte Hyperinflation der Kipper- und Wipper-Zeit. Die Umwandlung der städtischen Führungselite nahm auch in den ungarischen Städten ihren Anfang – ähnlich wie in den österreichischen Städten. Ein eindeutiger Konfessionswandel war aber infolge des erfolgreichen Siegeszuges von Gábor Bethlen nicht erreicht. Die Gegenreformation geführt von Péter Pázmány verbreitete sich jedoch Schritt um Schritt: der Jesuitenorden wurde auch in den königlichen Freistädten präsent, die Kirchenzentren zogen sich in die Städte ein, und die neuen Staatsbeamten (in der Regel auch Stadteinwohner) stammten in dieser Epoche meistens aus den Kreisen der Katholiker. Diese Tendenzen lassen sich auch in Ödenburg feststellen. Die Steuerlasten wuchsen immer mehr, wohingegen die Weinlieferungen nach Schlesien und Polen (die grösste Einnahmequelle des Bürgertums) nahmen bedeutend ab. In der Mitte des 17. Jahrhunderts war kein vollständiger Konfessionswandel vollzogen. Die Evangeliker konnten sich erst nach 1608 Kirchen und Benefizien aneignen. Infolge der Anzeichen der Gegenreformation konnte die Befürchtung der Evangeliker begründet gewesen sein, ihre vor kurzem erworbenen Rechte zu verdienen. Es ist also kein Zufall, obwohl ein Ausnahmefall, dass sich die Stadt der Habsburg-Regierung widersetzte. Sie versuchte, die Unterstützung von Fürst Gábor Bethlen zu bekommen, um sich die Rakosch-Herrschaft des Bischofs von Raab zu erwerben.

Der Ausgleich am Reichstag 1622 in Ödenburg sowie später die ebenfalls erfolgreichen Angriffen von György Rákóczi I. trugen dazu bei, die Verbreitung die in den österreichischen Erbländern bemerkbaren stadtpolitischen Maßnahmen in den ungarischen Städten zu verhindern. Was allerdings die Besteuerung der Städte betrifft, konnte auf diesem Gebiet alles eingeführt werden, was auch schon in den böhmisch-österreichischen Ländern durchgeführt worden war – jedoch ohne staatliche Kontrolle. Der Konfessionswandel und die staatliche Kontrolle wurden erst nach 1670 eingeführt.